

НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ

(дешаран хьукматийн 1-4 классашна лерина)

ЙУЪХЪАНЦАРЧУ ЙУКЪАРЧУ ДЕШАРАН
ГЕРГГАРА БЕЛХАН ПРОГРАММА

Чулацам

Кхеторан кехат.....	3
«Ненан мотт (нохчийн)» дешаран предметан йукъара характеристика....	4
«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Гаморан Галашонаш.....	6
«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан чулацаман линиш.....	7
Дешаран планехь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан меттиг...	8
Гаморан чулацам.....	9
1 класс.....	9
2 класс.....	14
3 класс.....	18
4 класс.....	21
Йуъхъанцарчу йукъарчу дешаран тегланехь «Ненан (нохчийн) мотт»	
дешаран предметан программа карайерзоран кхочушдан лору жамIаш ...	24
Личностни жамIаш.....	24
Метапредметан жамIаш.....	26
Предметан жамIаш.....	29
1 класс.....	29
2 класс.....	31
3 класс.....	32
4 класс.....	34

Тематикин планировани.....	37
1 класс	37
2 класс.....	49
3 класс.....	58
4 класс.....	65

Кхеторан кехат

Лелаш долчу нормативан-бакъонан документашца догӀуш, нохчийн мотт (обърсийн мотт а санна) Нохчийн Республикин пачхьалкхан меттан статус йолуш бу (2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.). Иза нохчийн халкъан оьздангаллин коьрта хьал а ду, дешаран хьукматашкахь дешаран предмет санна хьоьхуш а бу.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан Герггара белхан программа (кхидӀа Програма) кхолларан бух бу хӀара нормативийн-бакъонийн документаш:

- Россин Федерацин конституци (26 статья);
- 2012 шеран 29-чу декабран №273-ФЗ йолу «Россин Федерацин дешаран хьокъехь» Федеральни закон (5, 8, 12, 14 ст.) (02.07.2021 ш. ред.);
- 1991 ш. 25 октябран № 1807-1 йолу «Россин Федерацин халкъийн меттанех» Федеральни закон (2, 6, 9, 10 ст.) (11.06.2021 ш. ред.);
- Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандарт, Россин Федерацин серлонан Министерсвос 2021 ш. 31 майхь № 286 йолу омранца чӀагӀдина долу;
- Кхетош-кхиоран герггара программа (къобалӀина йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (02. 06. 2020 ш. № 2/20 йолу протокол);

- Россин Федерацин къабмнийн ненан мотт хъехаран концепци (Россин Федерацин серлонан Министерсвон коллегехъ чІагІйна 2019.10.01);
- Йуъхъанцарчу йукъарчу дешаран коъртачу дешаран герггара программа (къобалйна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхъаьнакхетараллин сацамца (18.03.2022 ш. № 1/22 йолу протокол);
- 2003 шеран 23 мартан Нохчийн Республикин конституци (09.01.2022 ш. хийцамашца);
- 2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехъ» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.);
- 2014 шеран 30 октябран N 37-РЗ йолу «Нохчийн Республикин дешаран хьокъехъ» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 N 13-РЗ ред.);
- 2020 ш. 17 августан № 180 йолчу «Нохчийн Республикин дешар кхиор» Нохчийн Республикин пачхьалкхан программа хийцамаш йукъабалоран хьокъехъ» Нохчийн Республикин Правительствон Постановлени (2022.03.17 бинчу хийцамашца);
- Нохчийн Республикин тІекхуъу чкъор син-обздангаллин кхетош-кхиоран а, кхиаран а йукъара концепци (тІечІагІйна Нохчийн Республикин Куьйгалхочо 14.02.2013 ш.);
- Нохчийн меттан нийсайаздаран коъртачу бакъонийн гулар тІечІагІйарх №83 йолу Указ (тІечІагІдина Нохчийн Республикин Куьйгалхочо 2020 шеран апрелан 29-чу дийнахъ)
- Нохчийн Республикехъ нохчийн мотт а, литература а хъехаран концепци (чІагІйна 2022.05. 12 № 3 йолчу Илманан Советан кхеташонехъ);
- Нохчийн меттан нийсайаздаран коърта бакъонаш /Джамалханов З.Д., Мациев А.Г., Овхадов М.Р., Халидов А.И., и.д. кх. – Соялжа-ГІала: АО «Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий», 2022. – 64 а.

Программа кхочушйаран бухахъ системехъ-гІуллакхдаран некъ бу. «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іамор тІехъажийна ду

гуманитарни циклан кхечу дешаран предметашца межпредметни уыйр кхочушйарна.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан йукъара характеристика

«Нохчийн мотт» дешаран предметан герггара белхан Программа йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран программаш кхочушйечу организацешна (хьукматашна) хIоттийна йу.

Школан дешаран хIинцалерчу тенденцешна а, Iаморан жигарчу методикашна а тIехъажийна йолу «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан белхан программа хIотторехь хьехархошна методикин гIо лацаран Iалашонца кечийна йу хIара Программа.

Герггарчу белхан Программас хьехархочун аьтто бийр бу:

1)нохчийн мотт хьехаран процесехь йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартехь кепе далийна Iаморан личностни, метапредметан, предметан жамIашка кхачаран хIинцалера некъаш кхочушдан;

2) Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца (Россин Федерацин серлонан Министерсвос 2021.05.31 № 286 йолу омранца чIагIдина долу); Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран коьртачу дешаран герггарчу программца (кьобалийна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (18 мартан 2022 ш. № 1/22 йолу протокол); Кхетош-кхиоран герггарчу программца (кьобалийна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (02. 06. 2020 ш. № 2/20 йолу протокол); Нохчийн Республикин тIекхуьу чкьор син-обздангаллин кхетош-кхиоран а, кхиаран а йукъара Концепцица (тIечIагIийна Нохчийн Республикин куьйгалхочо 14.02.2013 ш.) цхьаьнадогIу Iаморан кхочушдан лору жамIаш а, «Нохчийн мотт» дешаран предметан чулацам а Iаморан шерашца къасто а, хIоттамца дIанисбан а;

3)билгал йолчу классан башхаллаш тидаме а оьцуш, билгалдина дакъа/тема Iаморна дешаран хенан магийнчу герггарчу дIасайекъарх, ткъа иштта

дакьойн/темийн Іаморан коьчал карайерзорхьама йалийнчу дешаран гІуллакхдаран коьртачу кепех пайда а оьцуш, календарно-тематикин планировани кечйан.

Программин чулацам тІехъажийна бу йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандарто «Ненан мотт а, ненан маттахь литературин йешар а» предметан областана лехамийн декъахь далийнчу йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран коьрта дешаран программа кхиамца карайерзоран жамІашка кхачарна.

Программа тІехъажийна йу «Ненан мотт а, ненан маттахь литературин йешар а» предметан областана йукьайогІучу нохчийн меттан курсана кхачо йарна а, гІо лацарна а.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан герггарчу белхан Программин чулацам йуьхьанцарчу йукьарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца цхьаьнабогІуш бу.

Дешаран предметан чулацам внеурочни гІуллакхдарехула а кхочушбан тарло: экскурсеш, тематикин меропрятеш, кьийсамаш (конкурсаш), и.д.кх.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан герггарчу белхан Программин чулацаман коьрта линиш

Дешаран предметан коьчал меттаІилманан дакьошца йогІуш хІоттийна йу. Нохчийн меттан систематически курс Программехь хІокху чулацаман линишца йалийна йу: «Маттах лаьцна хаамаш», «Фонетика, орфоэпи, графика, орфографи»; «Лексика», «Морфемика», «Морфологи», «Синтаксис», «Орфографи а, пунктуаци а», «Къамел кхиор».

Программехь къаьсташ йу кхо блок: «Къамелан гІуллакхдаран тайпанаш», «Систематически курс» (1-чу классехь хьалхарчу эха шарахь – «Йоза-дешар Іамор»), «Къамел кхиор».

«Къамелан гІуллакхдаран тайпанаш» цІе йолу хьалхара блок йоьзна йу шайн вовшашца йолчу уьйраца цхьаьна къамелан гІуллакхдаран деа тайпанехула кхиарца, йуьхьанцарчу классийн дешархойн (тІекеренан Іалашонаш къасто хаа, къамелан тІекеренехь нийса дакьалаца)

коммуникативни карадерзарш кхиорца; къамелан этикетан бакъонех пайдаэцаран практика алсамйаккхарца.

«Систематически курс» цѐе йолчу шолгІачу блоко йукъалоцу меттан дакъойх пайдаэцарна тІехъ тергам барна кхачо йен чулацам, дешаран а, практикин а хьелашкахъ меттан дакъойх пайдаэцаран бухера карадерзарш а, хаарш а кхиор; хІинцалерчу нохчийн литературни меттан норманех болу йуьхьанцара кхетамаш кхоллар. ХІара блок тІехъажийна йу (Іамийнчун гурашкахъ) хІинцалерчу нохчийн литературни меттан норманаш практикехула карайерзорна; дахаран йерриге сферашкахъ нохчийн маттах пайдаэцарехъ жобпаллин а, кхетаме а йукъаметтиг кхиорна.

«Къамел кхиор» цѐе йолу кхоалгІа блок. Чулацаман коьртачу декъах кху блокехъ текстащца бен болх бу: кхета хаар кхиор, йеллачу тексташна анализ йар, тайп-тайпанчу функционални-мабІнийн тайпанийн, жанрийн, стилийн шен тексташ кхоллар.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іаморан Іалашо а, хьесапаш а

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тІегІанехъ «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іаморан **Іалашо** – дешархойн коммуникативни хьуьнарш кхоллар (барта а, йозанан а, монологан а, диалоган а къамел кхиор), уьш къамелан гІуллакхдарна практикехъ йукъабалор; дешархошкахъ нохчийн маттах а, халкъан культурица цуьнан уьйрах а билггал долу хаарш кхоллар.

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тІегІанехъ «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іаморан **хьесапаш** ду дешархошкахъ кхоллар а, кхиор а:

- нохчийн меттан шатайпаналлех, къоман ламастех, шен халкъан культурех йуьхьанцара кхетам; этнически кхетам (самосознани) кхиор;
- нохчийн матте позитиван эмоцин-мехаллин йукъаметтиг, цуьнан цІеналла а, башхалла а ларйарехъ декъах хиларан синхаам; нохчийн матте бовзаран дог дар, шен къамел кхачаме дало гІертар;
- тІекеренан Іалашонашца, хьелашца, хьесапашца богІу меттан гІирсапш харжарехула, нохчийн маттахъ жамІаш дарехула а, шена хетачунна бух балорехула долу хьуьнар кхоллар а, кхиор а;

- хъехархочун/однокласникийн барта аларш хазарехь тӀеэца хъуьнар кхоллар а, кхиор а;
- нийса йеша а, нийса йазйан а, урокан темехула диалогехь а, коллективан беседехь дакъалаца, чолхе доцу барта монологан аларш а, йозанан тексташ а хӀитто хаар кхоллар а, кхиор а;
- нохчийн меттан системех а, хӀоттамах а болу йуьхьанцара кхетамаш (фонетикех, графикех, лексикех, морфемикех, морфологех, синтаксисах);
- функционални говзалла а, хийцалучу дуьненаца кхиаме зӀе латто а, кхин да долчу кхиаме дешарна кийча хилар а кхоллар а, кхиор а.

Дешаран планехь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан меттиг

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца цхьаьнадогӀуш, «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет «Ненан мотт а, ненан маттахь литературин йешар а» предметан областана йукъа а йогӀу, Iамо тӀейожош а йу.

«Ненан (нохчийн) мотт» Iаморна леринчу сахьтийн йукъара терахь – 405 с.

(хӀора классехь кӀирнах 3с.): 1-чу классехь – 99 с., 2-чу классехь – 102 с., 3-чу классехь – 102 с., 4 классехь – 102 с.

Дешаран учрежденин бакъо йу дешаран предмет Iаморна деллачу сахьтийн барам, дешаран йукъаметтигийн декъашхоша кхуллучу планан декъан сахьтийн чобтах ша алсамбаккха.

«НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ» ДЕШАРАН ПРЕДМЕТАН ЧУЛАЦАМ

1 класс

Йоза-дешар Гамор

Къамел кхиор

Гайтаме-васте моделийн гҮоьнца къамелах болу йуьхьанцара кхетам. Къамел суьртийн а, схемийн а гҮоьнца маЫнийн дакъошка (предложенешка) декъар.

Текстах болу йуьхьанцара кхетам. Хозуьйтуш ша йоьшуш а, ладугҮуш а текстах кхетар.

ХҮума а, цуьнан цҮе йоккху дош а.

(Мила?), (хҮун?) бохучу хаттаршна жоьпаш лун дешнаш. ХҮуманийн дараш гойту дешнаш. Дашах а, предложенех а йукъара кхетам.

Гаморан диалогехь дакъалацар. Билгалйаьхначу теманашна а, хьелашна а йуьхьанцара диалог хҮоттор.

Сюжетан суьртех а, шайн ловзарех а, занятех а, тергамех а дийцаран кепехь кегий дийцарш хҮиттор.

Къамелан гҮиллакхаш. Нохчийн меттан гҮиллакхе дешнаш (маршалла хаттар– *Йуьйре дика хуьлда! Суьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Иодика йар – Иодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...*).

Хаттаран предложенин интонаци (йиш).

Нохчийн маттехула йолчу тексташкахь оьрсийн маттара тҮеэцна дешнаш довзар.

Дош а, предложени а

Дешан маъӀнин тергам. Гергара а, дуъхьалара а маъӀна долу дешнаш. Уьйр лелорехь дешан меттиг а, цуьнан гӀуллакх а. Къамелехь хӀуманаш, хӀуманийн билгалонаш, дараш билгалдечу дешнех нийса пайдаэцар.

Дош а, дешнийн цхьаьнакхетар а.

ХӀума (объект) йовзар санна дош тӀеэцар. Дешан маъӀнина тӀехь тергам.

Дош а, цо билгалйо хӀума а йовзар (къастар).

Дош а, предложени а йовзар. Предложеница болх бар: дешнаш билгалдахар, церан хьалх-тӀаьхьалла (рогӀалла) хийцар. Предложенин йозанан кеп йалор. Тайп-тайпанчу эшарца (интонацица) предложенеш дӀайешар. Интонированин (иэшарца йешаран) хаарш шардар. Текстера предложенийн барам билгалбар.

Диалог.

1-на тӀера 10-на тӀекхаччалц дагардар.

Фонетика

Къамелан аьзнаш. Дешан аьзнийн хӀоттаман а, цуьнан маъӀнийн а цхьаалла. Дашехь долчу аьзнийн хьалх-тӀаьхьалла а, аьзнийн барам а къастор. Схемина тӀе а тевжаш, къамелан аьзнийн характеристика йар. Нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дустар.

«К» элпаца билгалде аьзнаш.

Цхьана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуъхь-дуъхьал хӀиттор: *лом, лам, кхор, кор, лу, ло*. Дешан аьзнийн анализ, аьзнийн моделашца болх бар: дешан аьзнийн хӀоттаман модель йиллар, билгалйинчу моделаца догӀу дешнаш далор.

Мукъа, мукъаза аьзнаш а, зевне, къора мукъаза аьзнаш а довзар (къастар).

Нохчийн меттан ша-тайпа аьзнаш: *кх, къ, кӀ, аь, оь, уь, юь, яь, хь, гӀ, пӀ, тӀ, хӀ, цӀ, чӀ, Ӏ*.

Дешдакъя аларан уггаре жима дакъя санна. Дешнаш дешдакьошка декъар. Дашехъ дешдакьойн барам. Дешнаш дешдакьошца дешар.

Графика

Аз а, элп а довзар (къастар): элп аз билгалден хъаьрк санна. Нохчийн меттан элпаш. Доккха а, моґанан а элп. Абат (алфавит). Нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.

Нохчийн графикийн дешдакьойн принцип. Нохчийн меттан шина хъаьркаца билгалдо ша-тайпа мукъя (*аь, уь, оь*) а, мукъаза (*гI, кх, къ, кI, пI, тI, хI, хь, цI, чI*) а элпаш. Элп I. Дешнийн аьзнийн-элпийн анализ.

Е, ё, ю, я, й элпийн гIуллакх.

Адамийн фамилешкахъ а, цIерашкахъ а, дийнатийн а, гIалийн, йартийн, урамийн цIерашкахъ а доккха элп *е, ё, я, яь, ю, юь* йаздар.

Нохчийн алфавитехъ элпийн хьалх-гIаьхьалла.

Йешар

Дешдакьошца йешар (мукъя аз билгалдечу элпе хъаьжжина). Дешдакьошца шера а, индивидуальни темпаца йоґIучу сихаллица дийнна дешнашца а йешар. Сацаран хъаьркашца йоґIучу соцунгIашца а, интонацица (изшарца) а йешар. Дешнаш, дешнийн цхъаьнакхетарш, предложенеш, йаккхий йоцу тексташ кхеташ йешар. Йаккхий йоцчу прозин текстийн а, стихотворенийн а исбаьхьаллин йешар. Хъехархочун хаттаршна гIетевжаш а, шеггара а текст схъайийцар.

Нийсааларан (орфоэпин) йешар (дийнна дешнаш деша дуьйлалуш). Нийсайаздаран (орфографин) йешар (проговаривание), дIайоьшуш йазйарехъ а, схъайазйарехъ а ша шен таллам (самоконтроль) баран гIирс санна.

Йоза

Йоза Iамор а, каллиграфин говзалла кхоллар а. Йоза кхочушдечу хенахъ, ларбан оьшу уьнахцIоналлин лехамаш бовзийтар. Куьйган пIелгаш лелоран жигаралла (мелкая моторика) а, паргIат куьг лелор а кхиор.

Тетрадь тлехь кехатан аглонан шортонехь а, классан уьнан шортонехь а ориентаци йан хаар кхиор.

Йозанан даккхий а, моголанан а элпаш дайаздар карадерзор. Цена а, къабсташ долчу а хотлаца йаздар. Дядоьшуш дешнаш а, предложенеш а йазйар.

Текст нийса схьайазйаран приемаш а, хьалха-глаьхьалла а.

Элпийн боцу графикаин гирсийн гуллакхах кхетар: дешнашна йукьарчу клайдарган, сехьадаккхаран хьаркан.

Орфографи а, пунктуаци а

Нийсайаздаран бакьонаш а, царах пайдаэцар а: дешнаш къабстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цлешкахь а (адамийн цлешкахь, дийнатийн, галийн, йартийн, урамийн а цлешкахь) а доккха элп йаздар; адамийн цлешкахь, фамилешкахь, дайн цлешкахь а *я, яь, ю, юь, е, ё* элпийн а, долахьчу цлешкахь а, тлещначу дешнашкахь а *я, ю, е, ё* элпийн а нийсайаздар; нохчийн меттан шалхачу мукьазчу элпийн (*хь, кх, цI, къ, пI, ...*) нийсайаздар; *ю, ы, ф, я, ц* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; мукьазчу абзнийн цхьабнакхетарш доцчу дешдакьошца долу дешнаш сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаркаш.

Систематически курс

Маттах болу йукьара хаамаш

Мотт адамийн уьйр лелоран коьрта гирс санна. Текеренан лалашонаш а, хьелаш а.

Фонетика

Кьамелан абзнаш. Мукьа, мукьаза абзнаш а, уьш довзар а. Зевне, кьора мукьаза абзнаш а, уьш довзар а. Нохчийн меттан ша-тайпа абзнаш.

Дешдакьа. Дашехь дешдакьойн барам. Дешнаш дешдакьошка декьар (мукьазчу абзнийн цхьабнакхетарш доцу атта дешнаш).

Графика

Аз а, элп а. Аьзнаш а, элпаш а довзар. Нохчийн меттан ша-тайпа (шалха) элпаш.

ТӀеэцначу дешнашкахь бен пайда ца оьцу е, ё, ю, я элпаш. Адамийн цӀерашкахь, фамилешкахь, дайн цӀерашкахь а, дийнатийн цӀерашкахь а доккха элп.

Нохчийн абат (алфавит): элпийн цӀераш, церан хьалх-тӀаьхьалла. Дешнийн къепйоза рогӀаллехь нисдархьама, абатах пайдаэцар.

Элпийн боцу графикакин гӀирсаш: дешнашна йукъара кӀайдарг, сехьадаккхаран хьаьрк.

Орфоэпи

Аьзнаш а, аьзнийн цхьаьнакхетарш а алар: шала мукъаза [кхкх], [тт], [лл], и.д.кх.

Лексика

Дош меттан дакъа санна (довзийтар).

Дош хӀуманан, хӀуманан билгалонан, хӀуманан даран цӀе санна (довзийтар).

Синонимаш а, антонимаш а (йукъара кхетам, терминаш а ца йалош).

Синтаксис

Дешнийн цхьаьнакхетар (довзийтар). Предложени меттан дакъа санна (довзийтар).

Предложенехь дешнийн къепе. Предложени дӀайазйаран бакъонаш. МаьӀнийн хаттарийн гӀоьнца предложенехь дешнийн уьйр билгалйаккхар. Кепех йохийна предложенеш йухаметтахӀиттор. Цхьаьнатоьхначу дешнийн кепех предложенеш хӀиттор. Предложенин схема. Предложенин схема йешар. Предложени а, цуьнан схема а йустар (соотнесение). Схемехула а, билгалдинчу дешнашкахула а предложенеш хӀиттор.

Текст. Текстан билгалонаш. Текстан тема а, цӀе а.

Орфографи а, пунктуаци а

Нийсайазйаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: предложенехь дешнаш къаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь а доккха элп йаздар: адамийн цIерашкахь а, фамилешкахь а, дийнатийн цIерашкахь а; адамийн цIерашкахь, фамилешкахь, ден цIерашкахь, дийнатийн цIерашкахь *я, яь, ю, юь, е, ё* элпийн нийсайаздар, тIеэцначу дешнашкахь *я, ю, е, ё* элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (*хь, хI, кх, чI, и.д.кх.*) нийсайаздар; *щ, ь, ы, ф* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; дешнаш сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаьркаш: тIадам, хаттаран а, айдаран а хьаьркаш.

Текст схьайазйаран алгоритм.

Къамел кхиор

Къамел адамашна йукъахь тIекере лелоран коьрта кеп санна. Барта а, йозанан а къамел: коьрта башхаллаш (отличия). Дош къамелан дакъа санна. Къамелехь дешан маъIна (роль). Предложени а, текст а къамелан дакъош санна (довзийтар). Текстан цIе. Шен (собственный) текст хIоттор.

ТIекеренан хьелаш: тIекеренан Iалашо, хьаьнца, мичахь кхочушхуьлу тIекере. Барта тIекеренан хьелаш (диалогаш ролашца йешар, видоматериалашка хьажар, аудиозаписе ладогIар).

Дешаран а, Iер-дахаран а хьелашкахь къамелан этикетан норманаш (маршалла хаттар, Iодика йар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, дехар дар).

2 КЛАСС

Маттах лаьцна йукъара хаамаш

Мотт адамийн тIекеренан коьрта гIирс а, къоман культурин хилам а санна. Россин а, дуьненан а меттан шортенан тайп-тайпаналлах йуьхьанцара кхетамаш. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ.

Фонетика, графика, орфоэпи

Аьзнийн маьІна кьасторан гІуллакх; аьзнаш а, элпаш а; зевне, кьора мукьаза аьзнаш довзар. Озан башхаллин характеристика: мукьа – мукьаза; зевне – кьора мукьазнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукьа фонемаш (аь – аь, оь – оь, уь – уьй) а, уьш элпашца билгалйар а (*аь, оь, уь, яь, юь*). Я, яь, ю, юь, е(ё) элпашца дешнаш. Э, е элпашца дешнаш. Деха а, доца а мукьанаш. Й элпаца долу дешнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукьаза фонемаш (*гІ, кІ, кь, кх, пІ, тІ, хІ, хь, цІ, чІ, І*) а, уьш элпашца билгалйар а. Ш, ь, ы, ф элпашца долу дешнаш. Шеконца [*оьв*], [*ой*], [*эв*] хеза дешнаш нийсайаздар.

Дешнаш дешдакьошка декьар (мукьаза элпийн цхьаьнакхетарш дерш а цхьаьна).

Дошамашца болх беш алфавитах болчу кхетамах пайдаэцар.

Элпийн боцу графикаин гІирсаш: дешнашна йукьъехь кІайдарг, сехьадаккхаран хьаьрк, абзац (цІен мога), сацаран хьаьркаш (Іамийнчун барамехь).

Лексика

Дош декаран а, маьІнин а цхьаалла санна. Дешан лексикин маьІна (йукьара кхетам). Текстехула дешан маьІна билгалдаккхар йа дошаман гІоьнца маьІна нисдар.

ЦхьанамаьІнийн а, дукхамаяьІнийн а дешнаш (атта дешнаш, тергам).

Кьамелехь синонимех а, антонимех а пайдаэцарна тІехь тергам.

Дешан хІоттам (морфемика)

Орам дешан ца хилча ца долу дакьа санна. Цхьанаораман (гергара) дешнаш. Цхьанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш. Дешнашкахь орам кьастор (аттачу меттигашкахь).

Морфологи

Кьамелан дакьош

Цердош (довзийтар): йукъара маъІна, хаттарш («мила?», «хІун?»), кьамелехь пайдаэцар. Йукъара а, долахь а цердешнаш (фамилеш, цІераш, дайн цІераш, дийнатийн цІераш, меттигийн цІераш).

Хандош (довзийтар): йукъара маъІна, хаттарш («хІун до?», «хІун дина?», «хІун дийр ду?»), кьамелехь пайдаэцар.

Билгалдош (довзийтар): йукъара маъІна, хаттарш («муха?», «хъенан?» «стенан?»), кьамелехь пайдаэцар.

ДештІаьхье. Уггар йаьржина дештІаьхьенаш: *tle, tІera, чу, чубра, кІел*, и.д.кх.

Синтаксис

Предложенехь дешнийн кьепе; предложенехь дешнийн уьйр (карладаккхар).

Предложени меттан дакъа санна. Предложени а, дош а. Предложенин дашах кьастар.

Аларан Іалашоне хьаьжжина, предложенийн тайпанаш: дийцаран, хаттаран, тІедожоран предложенеш.

Синхаамийн иэшаре (эмоцин окраске) хьаьжжина, предложенийн тайпанаш (интонацехула (иэшарехула): айдаран а, айдаран йоцу а предложенеш.

Орфографи а, пунктуаци а.

1-чу классехь Іамийна нийсайаздаран бакьонаш карлайахар. Предложенин йуьххьехь а, долахь цІерашкахь а доккха элп (цІераш, фамилеш, дийнатийн цІераш); предложенин чаккхенгахь сацаран хьаьркаш; дош цхъана моГарера вукху моГаре сехьадаккхар (дешан морфемин декъадалар тидаме а ца оьцуш);

Нийсайаздаран син иралла нийсайаздаран гІалат дан тарлун меттигах кхетар санна. Дешан йаздар кьасторхьама (нисдархьама), Іаматан тІерачу нийсайаздаран дошамах пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакьонаш а, царх пайдаэцар а: долахь цѢрашкахь доккха элп: цѢраш, фамилеш, дайн цѢраш, дийнатийн цѢраш, меттигийн цѢраш; йукьарчу цѢрашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а (нохчийн меттан дешнашкахь) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпийн нийсайаздар, тѢэцначу (йукьарчу) дешнашкахь *я, ю, е (ё)* элпийн нийсайаздар; долахь цѢрашкахь: цѢрашкахь, фамилешкахь, дайн цѢрашкахь, дийнатийн цѢрашкахь, меттигийн цѢрашкахь (нохчийн меттан дешнашкахь) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпийн нийсайаздар, тѢэцначу дешнашкахь (дохлахь цѢрашкахь) *я, ю, е (ё)* элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (*къ, кI, кх, гI, и.д.кх.*) нийсайаздар; шеконца [*овв*], [*ой*], [*эв*] хезачу дешнийн нийсайаздар (-*эв, -авв, -ев*); *щ, ь, ы, ф* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; деха мукъа *и, уь* хезачохь *й* элп йаздар; дештѢаьхьенаш цѢрдешнашца къаьстина йазйар.

Къамел кхиор

Коммуникативни хьесап эвсараллица кхочушдархьама, барта тѢекеренан Іалашонашца а, хьелашца а цхьаьнабогІу меттан гІирсаш харжар (деллачу хаттарна жоп далархьама, шена хетарг алархьама). Къамел дан хаар (дІадоло, къамелехь дакъалаца, къамел чекхдаккха, тидам тѢеберзо, и. д.кх.). Къамелан диалоган кеп практикехь карайерзор. Дешаран а, Іер-дахаран а тѢекеренан хьелашкахь къамелан этикетан норманаш а, орфозпин (нийсааларан) норманаш а ларйар. Цхьаьна гІуллакхдарехь шимма цхьаьна а, тобанашкахь а болх дІахьуш, бартбан а, йукьарчу сацаме ван а хаар.

Суьртан репродукцихула барта дийцар хІоттор. Ша бинчу тергамашкахула а, хаттаршкахула а барта дийцар хІоттор.

Текст. Текстан билгалонаш: текстера предложенийн маьІнийн цхьаалла; текстера предложенийн хьалх-тѢаьхьалла; текстехь кхочушхилла йаьлла ойла гайтар. Текстан тема. Коьрта ойла. Текстан цѢе. Билгалйинчу тексташна цѢе харжар. Текстан дакъойн (абзацийн) хьалх-тѢаьхьалла. Предложенийн а, абзацийн а рогаІалла талхийна тексташ нисйар.

Текстийн тайпанаш: суртхІоттор, дийцар, ойнайар, церан башхаллаш (йуьхьанцара довзийтар).

Декъалдар а, декъалдаран открьтка (диллина кехат) а.

Текстах кхетар: текстехь болчу хааман буха тЕхь цхьалха жамIаш кепе далоран хаар кхиор. Нийсачу интонацица (иэшарца) текстан хозуьйтуш исбаьхьаллин йешар.

Хаттаршна тЕ а тевжаш, 25-35 дешан барамехь йолу дийцаран текст ма-йарра схьаййцар.

3 КЛАСС

Нохчийн маттах болу хаамаш

Нохчийн мотт тЕкеренан мотт санна. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент.

Фонетика, графика, орфоэпи

Нохчийн меттан аьзнаш: мукъа/мукъаза, къора/зевне мукъазнаш. Деха а, доца а мукъа аьзнаш.

Йеха а, йоца а дифтонгаш *иэ, уо*, уьш йазйар. Нохчийн маттахь *ь* гIуллакх. *ь, ь* долчу дешнашкахь (*айъа, тетрадь...*) аьзнийн а, элпийн а хIоттаман базар (соотношение).

Дошамашца, справочникашца, каталогашца болх беш, алфавитах пайдаэцар.

Аьзнийн а, аьзнийн цхьаьнакхетарийн а аларан норманаш; дешнашкахь мукъачу аьзнийн дохалла (нохчийн маттахь жигара пайдаоьцучу дешнийн масалшца).

Лексика

Дешан лексикин маьIна.

Дешан нийса а, тЕдеана а маьIна (довзийтар).

Дешан хIоттам (морфемика)

Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна; цхьанаораман (гергара) дешнаш; цхьанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш; цхьанаораман

дешнаш а, синонимаш а довзар; дешнашкахь орам къастор (атгачу дешнашкахь); чаккхе, дешан хийцалуш долу дакъа санна.

Цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а. Орам, дешхьалхе, суффикс – дешан маьӀне дакъош. *-р*, *-хо*, *-ча* суффиксащца долу дешнаш. Хьастаран-жимдаран суффиксащца дешнаш кхоллар (*цӀа-цӀелиг*, *кема-кемалг...*).

Морфологи

Цердош: йукъара маьӀна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.

Долахь (фамили, цӀе, ден цӀе, дийнатийн цӀераш, меттигийн цӀераш, говзарийн, газетийн, журналийн цӀераш...) а, йукъара а цӀердешнаш. ЦӀердешнийн терахьашца хийцадалар. Цхьаллин терахьан а, дукхаллин терахьан а бен кеп йоцу цӀердешнаш. ЦӀердешнийн классаш. ЦӀердешнийн классийн гайтамаш. ЦӀердешан дожар. ЦӀердешан дожар билгалдаккхар. ЦӀердешнийн дожаршца а, терахьашца а хийцадалар.

Билгалдош: йукъара маьӀна, хаттарш (*муха? хьенан? стенан? муханиг?*), къамелехь пайдаэцар. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн классашца а, терахьашца а, дожаршца а хийцадалар.

ЦӀерметдош (йукъара кхетам). Йаххьийн цӀерметдешнаш а, къамелехь царех пайдаэцар а. Текстехь цхъана дешан ца оьшу йух-йуха далор дӀадаккхархьама, йаххьийн цӀерметдешнех пайдаэцар.

Хандош: йукъара маьӀна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар. Хандешан билгалза кеп. Хандешан карара, йахана, йогӀу хан.

ДештӀаьхье (карладаккхар). ДештӀаьхьенаш *mle*, *чу*, церан дешхьалхенех (*mle-*, *чу-*) къастар.

Ца, *ма* дакъалгаш а, церан маьӀна а.

Синтаксис

Предложени. Дешнийн цхьаьнакхетар. МаьӀнийн (синтаксисан) хаттарийн гӀоьнца предложенехь дешнашна йукъара уьйр билгалйаккхар.

Предложенн коьрта меженаш: подлежащи, сказуеми. Предложенн коьртаза меженаш (тайпанашка а ца йоькуш). Йаьржина а, йаржаза а предложенеш.

Хуттург йоцчу а, а хуттургаца йолчу а предложенн цхьанатайпанчу меженашна тЕхь тергам.

Орфографи а, пунктуаци а

Орфографин син иралла нийсайаздаран гГалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хЮттийна а, билгалйаьхна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).

Нийсайаздаран (орфографин) дошамах дешан нийсайаздар къастош (нисдеш) пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакьонаш а, царах пайдаэцар а: долахь цЕрашкахь (фамилеш, цЕраш, дайн цЕраш, дийнатийн цЕраш, меттигийн цЕраш, говзарийн, журналийн, газетийн... цЕраш) а, йукьарчу цЕрашкахь *я, яь, ю, юь, е* элпийн нийсайаздар (карладаккхар а, тЕчІагдар а); йеха а, йоца а *иэ, уо* дифтонгийн нийсайаздар; чаккхенгахь *-г, -к* элпаш долчу цЕрдешнашкахь *а* йа *и* элп йаздар; дешан чаккхенгахь шала мукьаза элпаш йаздар (*дитт, мотт, балл...*); нохчийн меттан шатайпа мукьаза элпаш нийсайаздар (*ккх, ккъ, чкІ,..*); дешан чаккхенгахь *н* элп йаздар; дештІаьхьенаш йаххийн цЕрметдешнашца къаьстина йаздар; дакъалгаш *ца, ма* хандешнашца къаьстина йаздар; *й, ъ, ь* элпашца долу дешнаш сехьадахар; шала мукьазчу элпашца (*лл, тт, сс...*) долу дешнаш сехьадахар; шалхачу шала мукьазчу элпашца (*ккх, ткъ, чкъ...*) долу дешнаш сехьадахар; цЕрдешнийн дукхаллин терахьан чаккхе; дештІаьхьенийн нийсайаздар; *ца, ма, дакъалгашца* дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а йаздар.

Къамел кхиор

Къамелан этикетан норманаш: барта а, йозанан а кхайкхар, дехар дар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, духатохар, и.д.кх. Дешаран а, Йердахаран а Текеренан хьелашкахь къамелан этикетан норманаш а, нийсааларан (орфоэпин) норманаш а ларйар. Диалогехь а, дискуссехь а шена хетарг кепе дало, тЕчIагIдан; барт бан а, цхьаьна гIуллакхдарехь йукьарчу сацамна тЕтан а; шимма цхьаьна, тобанашца болх кхочушбеш, дарашна тЕхь таллам (контроль) бан (барта уьйр йан) гIо ден къамелан гIирсаш.

Нохчийн мотт ца хуучу нахаца тЕкере лелоран хьелашкахь къамелан этикетан башхаллаш.

Текстан план. Текстан план хIоттор, йеллачу планаца текст йазйар. Йаххьийн цIерметдешнийн, синонимийн, хуттургийн гIоьнца текстехь предложенийн уьйр. Текстехь коьрта дешнаш.

Текстийн тайпанаш (дийцар, суртхIоттор, ойлайар) къастор а, билгалйинчу кепан шен тексташ кхоллар а.

Кехатан, дIакхайкхоран (объявленин) жанр.

Массара цхьаьна йа ша хIоттийнчу планаца текст схьаййцар.

Талламан, довзийтаран йешар.

4 КЛАСС

Нохчийн маттах болу хаамаш

Нохчийн мотт Нохчийн Республикин пачхьалкхан мотт санна.

Мотт – халкъан синьобздангаллин коьртачу мехаллех цхьаь санна.

Мотт бовзаран тайп-тайпана некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент, мини-таллам, проект.

Фонетика, графика, орфоэпи

Йеллачу параметрашца дашехь а, дашехь доцуш а аьзнийн характеристика, дустар, классификаци йар. Дешан аьзнийн-элпийн таллам.

Къамел даран (говорение) а, йешаран а процессехь нийса интонаци (иэшар). Аьзнийн, аьзнийн цхьаьнакхетарийн аларан норманаш; дешнашкахь,

хИинцалерчу нохчийн литературни меттан норманашца йогу, йохалла (Iаматехь Iамочу дешнийн кIеззиг масалшна тIехь).

Лексика

Къамелехь синонимех, антонимех, омонимех пайдаэцарна тIехь тергам.

Къамелехь дешнийн чIагIделлачу цхьаьнакхетарех (фразеологизмех) пайдаэцарна тIехь тергам (довзийтар).

Дешан хIоттам (морфемика)

Хийцалучу дешнийн хIоттам, морфемаш атта къасталучу дешнашкахь орамаш, дешхьалхенаш, суффиксаш, чаккхенаш билгалйахар (Iамийнарг карладаккхар).

Дешан лард. Чолхе дешнаш (довзийтар).

Морфологи

Коьрта а, гуллакхан а къамелан дакъош (йуьхьанцара довзийтар).

Цердош. Цердешнийн легар. 1, 2, 3, 4-чу легарийн цердешнаш. Долахь цердешнийн легар (цIераш, фамилеш).

Билгалдош. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн легар.1,2-чу легаран билгалдешнаш. Легалуш доцу билгалдешнаш (хьенан? стенан? хаттаршна жоп лун билгалдешнаш).

Терахьдош. Масаллин а, роIаллин а терахьдешнаш.

Церметдош. Йаххийн церметдешнаш (карладаккхар). Цхьаллин а, дукхаллин а терахьан йаххийн церметдешнийн дожаршца хийцадалар.

Хандош. Хандешан билгалза кеп. Хандешнийн карара, йахана, йогу хан. Хандешнаш хенашца хийцадалар.

Куцдош (йукъара кхетам). МаьIна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.

ДештIаьхье.

Хуттург. Цхьалхе а, чолхе а предложенешкахь хуттургаш.

Даьбалгаш *ца, ма*, церан маьIна.

Синтаксис

Дош а, дешнийн цхъаьнакхетар а, предложени а, церан тераллех а, башхаллех а кхетар; аларан Іалашоне хъаьжжина, предложенийн тайпанаш (дийцаран, хаттаран, тІедожоран); синхаамийн иэшаре (айдаран а, айдаран йоцу а) хъаьжжина, предложенийн тайпанаш; йаьржина а, йаржаза а (Іамийнарг карладаккхар). Цхъалхечу предложенин синтаксически таллам.

Цхъанатайпанчу меженашца йолу предложенеш: хуттургаш йоцу а, хуттургашца йолу а. Цхъанатайпанчу меженашца йолчу предложенешкахь дагардаран интонаци (иэшар).

Цхъалхе, чолхе предложени (йовзийтар).

Орфографи а, пунктуаци а

Орфографин син иралла нийсайаздаран гІалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хІоттийна а, схъакховдийна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).

Нийсайаздаран (орфографин) дошамах, дешан нийсайаздар къастош (нисдеш), пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакьонаш а, царах пайдаэцар а: дешхъалхенийн цхъаьна а, къаьстина а йазйар; хуттургаш йоцуш а, хуттургашца а цхъаьнатоьхначу предложенешкахь сацаран хъаьркаш.

Шина цхъалхечу предложенех лаьтгачу чолхечу предложенехь сацаран хъаьркаш (тергам).

Къамел кхиор

Барта а, йозанан а тІекеренан хъелаш (кехат, декъалваран открытка, дІакхайкхор (объявлени), и.д.кх.); диалог; монолог; текстан цІарехь текстан тема йа коьрта ойла гайтар.

Йозанан къамелан нийса хилар, хъал долуш хилар, исбаьхъалла а тидаме а оьцуш, тексташ (йелларш а, шен а) нисйар.

Схъаййцар, дІайазйар (текстан барта а, йозанан кепехь а ма-йарра схъаййцар, текстан барта хоржуш схъаййцар).

Сочинени йозанан белхан тайпа санна.

Талламан, йовзийгаран йешар. Текстехь гучу кепехь балийна хаам лахар. Текстехь болчу хааман буха тIехь цхьалхачу жамIийн кепаш йалор. Текстехь болчу хааман интерпретаци а, жамIдар а.

ЙУЪХЪАНЦАРЧУ ЙУКЪБЕРЧУ ДЕШАРАН ТIЕГIАНЕХЪ «НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ» ДЕШАРАН ПРЕДМЕТАН ПРОГРАММА КАРАЙЕРЗОРАН КХОЧУШДАН ЛОРУ ЖАМИАШ

ЛИЧНОСТНИ ЖАМИАШ

Йуъхъанцарчу школахь «Ненан (нохчийн) мотт» предмет Iаморан жамIехь кхетош-кхиоран гIуллакхдаран коьрта некъаш кхочушдечу хенахь дешархочун кхоллалур ду хIара **личностни** жамIаш:

гражданско-патриотически кхетош-кхиоран:

- шен Даймахаца мехалаллин йукъаметтиг кхоллайалар, цу йукъахь республикин истори а, культура а гойту, ненан мотт Iаморехула а;
- шен этнокультурин а, россин а граждански идентичностах кхетар, Нохчийн Республикин пачхьалкхан маттах санна, ненан (нохчийн) меттан маьIналлех кхетар;
- шен мехкан а, даймехкан а дIадаханчун, таханенан, хиндолчун декъахь хилар, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршца болх барехь, хьелаш дийцаре дарехула а;
- шен а, кхечу а халкъашка ларам, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршкара масалийн буха тIехь кхуллуш берг а;
- йукъараллин декъашхочух санна, адамах болу дуьххьарлера кхетам, адаман бакъонех а, жобпаллех а, ларамах а, адаман сийлаллех а, леларан гIиллакх-оьздангаллин норманех а, адамашна йукъарчу йукъаметтигийн бакъонех а, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршкахь

гайтинарш а;

син-обздангаллин кхетош-кхиоран:

- шен дахарехь а, йешарехь а зеделлачунна тIе а тевжаш, хIора адаман индивидуальность ларар;
- догъэцар а, ларам а, диканиг лаар а гучудаккхар, царна йукъахь шегара хьал а, синхаамаш а бовзийтархьама, нийса меттан гIирсах пайдаэцар а;
- кхечу адамашна куьйган (физически) а, моральни (обздангаллин) а зен дарна тIехъажийнчу леларан муьлхха а кепаш цайезар (пайдаэца патарлучу меттан гIирсех йобзнарш а цхьаьна);

эстетикин кхетош-кхиоран:

- исбаьхьаллин культурица лараме йукъаметтиг а, шовкъ а, искусстван тайпанашна а, шен а, кхечу а халкъийн ламасташна а, кхоллараллина а экамалла;
- исбаьхьаллин гIуллакхдаран тайп-тайпанчу кепашкахь ша гайта гIертар, меттан говзаллехь а цхьаьна; тIекеренан а, ша гайтаран а гIирсах санна, ненан меттан мехалаллех кхетар;

физически кхетош-кхиоран, могошаллин культура а, эмоцин хьал а кхолларан:

- меттан дешаран процесехь кхин тIе (тIетоьхна) хаам лохуш, гонахехь (цу йуккъехь хаамийн а) могошаллин а, кхерамзаллин (шена а, кхечу адамашна а) а дахаран кепан бакьонаш ларйар;
- къамелехь ша гайта тарлун некъаш харжарехь а, къамелан этикетан а, тIекеренан бакьонийн а норманаш ларйарехь а гучудолу дегIан а, синIаткъаман а могошаллин тIалам бар;

къинхьегаман кхетош-кхиоран:

- адаман а, йукъараллин а дахарехъ кьинхъегаман маьІнах кхетар, кьинхъегаман жамІаш жобпаллин хьаште хьажор а, лардаран йукъаметтигаш а, кьинхъегаман гІуллакхдаран тайп-тайпанчу кепашкахъ дакъалацаран говзаллаш, исбаьхьаллин говзаршкара масалш дийцаре деш, тайп-тайпанчу корматаллашка кхоллалун шовкъ;

экологин кхетош-кхиоран:

- тексташца болх баран процесехъ кхуллу Іалам Іалашдаран йукъаметтиг;
- цунна зен ден дараш цадезар;

Іилманан хаарийн мехаллаш:

- дуьненан Іилманехула долчу суьртах йуьхьанцара кхетамаш (цу йукъахъ меттан системех, дийнна дуьненан Іилманехула долчу суьртан цхьана декъах санна, йуьхьанцара кхетамаш);
- довзаран хьашташ, жигаралла, дІадолорна тІера хилар, довзарехъ хаа лаар а, шен лаамалла а, цуьнца цхьаьна ненан (нохчийн) мотт Іаморехъ бовзаран хьашто а, и бовзарехъ жигаралла а, шен лаамалла а.

МЕТАПРЕДМЕТАН ЖАМІАШ

Йуьхьанцарчу школахъ «Ненан (нохчийн мотт)» предмет Іаморан жамІехъ дешархочун кхоллалур ду хІара дешаран универсальни **довзаран** дараш.

Коьрта маьІнийн дараш:

- тайп-тайпана меттан дакъош дуста (аъзнаш, дешнаш, предложенеш, тексташ), меттан дакъош дустархъама баххаш билгалдаха (къамелан дакъа хилар, грамматикин билгало, лексикин маъна, и.д.кх.);
- меттан дакъойн тераллаш къасто;
- къастийнчу билгалонца объектш (меттан дакъош) цхъаънатоха;
- меттан дакъойн (аъзнийн, къамелан дакъойн, предложенийн, текстийн) классификаци йархъама ладаме билгало къасто; меттан дакъошна классификаци йан;
- хъехархочо йеллачу тергаман алгоритмаца меттан коьчалехь закономерносташ а, бӀостаналла а каро (схъалаха); меттан дакъошца болх беш, дарийн алгоритмана анализ йан, меттан дакъойн анализ йарехь ша дешаран (Іамаран) гӀуллакхаш къасто;
- билгалйинчу алгоритман буха тӀехь дешаран а, практикин а хъесап кхочушдан оьшучу хааман тоаме цахилар гучудақкха, кхин тӀе оьшучу хааман хъашт кепе дало;
- меттан коьчална тӀехь тергамбаран хъелашкахь бахъанийн-тӀаьхъалонийн уьйраш билгалйаха, жамӀаш дан.

Коьрта талламан дараш:

- хъехархочун гӀоьнца Іалашо кепе йало, меттан объектан, къамелан хьолан хийцабийн план хӀотто;
- тӀедиллар кхочушдаран масех кеп йуста, уггар йогӀуш йерг харжа (йалийнчу критерийн буха тӀехь);
- схъакховдийнчу планаца чолхе боцу лингвистикин мини-таллам дӀабахъа, схъакховдийнчу планаца проектан тӀедиллар кхочушдан;
- жамӀаш кепе дало а, меттан коьчална тӀехь бинчу тергаман (классификацин, дустаран, талламан) жамӀийн буха тӀехь уьш тешаллашца тӀечӀагӀдан а; билгалйинчу меттан коьчалан анализан процессехь хъехархочун гӀоьнца хаттарийн кепаш йало;
- процессийн а, хилабийн а, церан тӀаьхъалонийн а и санначу йа терачу

хьелашкахъ хила тарлучу кхиаран прогноз йан.

Хаамца болх бар:

- хаам схьаэцаран хьоста харжа: бобху хаам схьаэцархьама, нисбархьама оьшу дошам;
- билгалдинчу хьостанехъ (дошам тIехъ, справочник тIехъ) йеллачу алгоритмаца гучу кепяхъ балийна болу хаам схьалаха (каро);
- шенна йа хьехархочо и талла (дошамашна, справочникашна, Iаматашна тIе о хьожуш) схьакховдийначу некъаца бакъ болу а, бакъ боцу а хаам бовза;
- Интернет машанехъ хаам (дешан йаздарх, аларх, дешан маIнах, дешан схьадаларх, дешан синонимех) лохуш, баккхийчеран (хьехаран белхахойн, дайн-нанойн, законехъ векалш болчеран) гIоьнца информационни кхерамзаллин бакъонаш ларйан;
- дешаран хьесапе хьабжжина, анализ йан а, кхолла а текстан, видеон-, графикаин, озан хаам;
- таблицийн, схемийн кепяхъ билгалбинчу лингвистикин хаамах кхета; лингвистикин хаам бовзийтархьама ша схемаш, таблицаш кхолла.

Йуьхьанцарчу школехъ «Ненан (нохчийн) мотт» предмет Iаморан жамIехъ дешархочун кхоллалур ду хIара дешаран универсальни **коммуникативни** дараш.

ТIекере:

- хетарг тIеэца а, кепе дало а, бевзачарна йукъахъ Iалашонашца а, тIекеренан хьелашца а цхьаьнайогIу эмоцеш гайта а;
- къамелхочуьнца лараме йукъаметтиг лело, диалог а, дискусси а дIайахьаран бакъонаш ларйан;
- хетарг тайп-тайпана хила тарлуш хиларх кхета;
- обзда а, аргументаш йалош а шена хетарг дIаала;
- хIоттийнчу хьесапе хьабжжина, къамелан алар хIотто;
- къамелан хьоле хьабжжина, барта а, йозанан кепяхъ а тексташ

(суртхЮоттор, ойлайар, дийцар) кхолла;

- тергаман, мини-талламан, проектан тЕдахкарийн жамЕх а, шимма цхьяаьна а, тобанащца а бинчу белхан жамЕх а нахана гуш-хезаш дЕадийца доцца кьамел дар кечдан;
- кьамел даран (выступленин) текстана иллюстрацин коьчал (дехкина суьрташ, даьхна суьрташ (фото), плакаташ) харжа.

Йуьхьанцарчу школехь Iаморан чаккхенгахь «Нохчийн мотт» предмет Iаморан жамЕхехь дешархочун кхуьур ду хIара дешаран универсальни регулятивни дараш.

Самоорганизацн:

- жамЕе кхачархьама, дешаран хьесап кхочушдарехула дарийн план хЮотто;
- хьаьржинчу дарийн хьалх-тIаьхьалла (рогIалла) хЮотто.

Самоконтроль:

- дешаран гIуллакхдаран кхиаман/аьтто цабаларан бахьанаш кьасто;
- кьамелан а, нийсайаздаран а гIалаташ иэшорхьама, шен дешаран дараш нисдан;
- меттан дакьойх пайдаэцархьама, кьасторхьама, характеристика йархьама хЮоттийнчу дешаран (Iаморан) хьесапца гIуллакхдаран жамЕ цхьяаьнадало;
- маттехула йолчу коьчалца болх беш дина гIалат схьалаха, нийсайаздаран(орфографин) а, пунктуацин а гIалат схьалаха (каро);
- одноклассникийн гIуллакхдаран а, шен гIуллакхдаран а жамIаш дуста, йалийнчу критерешца церан нийса (объективно) мах хадо.

Цхьяаьна гIуллакхдар:

- хьехархочо йеллачу планированин кепан, йукьан гIулчийн а, хенийн а

дІанисйаран буха тІехь, стандартни (типовой) хьолехь, йоцпачу хенан а, йеххачу хенан а Іалопонач (йукъара хьесапашкахь дакъалацар тидаме о оьцуш, индивидуальни) кепе йало;

- цхьаьна гІуллакхдаран Іалашо тІеэца, цуьнга кхачаран дараш цхьаьна хІитто: ролаш дІасайекъа, бартбан, цхьаьна бечу белхан процесс а, жамІаш а дийцаре дан;
- куьйгалла дан, тІедиллинарг кхочушдан, аьллагун тІехь хила а кийча хилар гайта;
- белхан шен дакъа жобпаллица кхочушдан;
- йукъарчу жамІехь ша лаьцначу декъан мах хадо;
- йеллачу (схьакховдийнчу) кепашна тІе а тевжаш, цхьаьна ден проектан тІедахкарш кхочушдан.

ПРЕДМЕТАН ЖАМІАШ

1-4 классашкахь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іаморо аьтто бо:

- адамийн тІекеренан коьртачу гІирсах санна нохчийн маттах кхета, нохчийн мотт нохчийн халкъан синъобздангаллин коьрта мехалла санна тІеэца;
- халкъан ламасташ а, культура а карайерзорехь а, чІагІйарехь а нохчийн меттан маьІнах кхета;
- ненан мотт бовзаран шовкъ а, и Іамо лаам а гайта;
- Россин Федерацин меттан а, культурин а цхьааллин а, тайп-тайпаналлин а шортенах, Россин халкъийн кхечу меттанашна йукъахь нохчийн меттан меттигах а йуьхьанцара кхетамаш кхолла;
- нохчийн меттан фонетикех, лексикех, грамматикех, орфографех, пунктуацех йуьхьанцара хаамаш кхолла;
- къамелан гІуллакхдарехь карадерзийнчу хаарех пайдаэца хаар кхолла,

- къамелехъ Iамийнчу лексикех пайдаэца, карайерзийнчу лексикех а, маттах долчу хаарех а пайда а оьцуш, барта аларш хIитто;
- къамелан этикетехула Iамийнчу кепех пайда а оьцуш, къамелан тIекеренехъ дакъалаца;
 - нохчийн маттахъ къамелан гIуллакхдаран массо а тайпанаш (ладогIар, къамел дар, йешар, йоза) вовшахтаха а, кхио а, билгалйинчу темехула даккхий доцу дийцарш хIитто хаар кхолла.

КЛАССАШКАХУЛА ПРЕДМЕТАН ЖАМИАШ

1 КЛАСС

Дешархо Iемар ву:

- дош а, предложени а йовза (къасто); предложенешкара дешнаш схъакъасто;
- суртийн а, схемийн а гIоьнца къамел маIнин дакъошка (предложенешка) декъа;
- къамелехъ нохчийн меттан гIиллакхе дешнех пайдаэца (маршалла хаттар– Iубйре дика хуьлда! Сурйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Iодика йар – Iодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...).
- нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитаца йолу башхалла къасто;
- мукъа а, мукъаза а аьзнаш довза (къасто);
- зевне а, къора а мукъазнаш довза (къасто);
- «аз» а, «элп» а кхетамаш бовза (къасто);
- цхъана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хIиттор:
лом, лам, кхор, кор, лу, ло;
- *ккх, тт, лл, и.д.кх.* шала мукъазнаш деха цхъа аз санна схъаала;
- схемаина тIе а тевжаш, къамелан аьзнашна характеристика йан;
- Iамош долу нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дуста (соотнести);
- дашехъ дешдакъойн барам билгалбаккха (къасто); дешнаш

дешдакьошка декъа (атта дешнаш: мукъазчеран цхъаьнакхетарш доцу дешнаш);

- нохчийн абатан (алфавитан) элпийн цIераш нийса йаха; нохчийн абатан (алфавитан) элпийн роГIаллех долчу хаарех, кIеззигчу дешнийн къепйоза нисдеш, пайдаэца;
- талхор доцучу цIена къаьстачу хотIаца даккхий а, моГIанан а элпаш, элпийн, дешнийн цхъаьнатохарш йаздан;
- Iамийнчу нийсайаздаран бакъонех пайдаэца: нохчийн меттан шатайпанчу элпийн (аь, оь, уь, юь, яь, гI, кI, къ, кх, пI, тI, хI, хь, цI, чI, I) йаздар. *щ, ь, ы, ф, ё, е* элпашца долчу дешнийн йаздар;
- *е, ё, ю, я, й* элпийн гIуллакх (функциш) къастор;
- предложенехь дешнийн къаьстина йаздар; предложенин чаккхенгахь сацаран хъаьркаш: тIадам, хаттаран а, айдаран а хъаьркаш; предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь (цIерашкахь, фамилешкахь, дийнатийн цIерашкахь) а доккха элп; дош дешдакьошца (атта меттигаш: кху кепарчу дешдакьоьх лаьтта дешнаш «мукъаза + мукъа») сехьадаккхар;
- дешнаш а, предложенеш а, 25 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схъайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- нийсайаздар аларца ца къаьсташ долу дешнаш а, 3-5 дашах лаьтта предложенеш а, 20 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дIайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- элпийн боцу графинин гIирсийн гIуллакхах кхетар: дешнашна йукъарчу кIайдарган, сехьадаккхаран хъаьркан;
- Iамийнчу бакъонашна долу гIалаташ, опискаш каро (схъалаха) а, нисйан а;
- йешначу текстах кхета;
- интонаци (иэшар) а, предложенин чаккхенгара сацаран хъаьркашца йоГIу соцунгIаш а ларйеш, йоца тексташ хозуьйтуш а, дагахь а йеша (кхета а кхеташ);

- текстехъ, маъІна нисдан оышу дешнаш схъалаха;
- дешнийн кепийн гуламах предложени хІотто;
- кеп йохийна предложенеш меттахІитто;
- предложенин схемаш йеша, предложени а, цуьнан схема а йуста (соотнести), схемица а, билгалдинчу дешнашца а предложенеш хІитто;
- сюжетан суьрташкахула а, тергамашкахула а барта 3-5 предложенех лаьтта текст хІотто;
- нохчийн маттехула йолчу тексташкахъ обрсийн маттара тІеэцна дешнаш довза;
- дешаран хъесапаш кхочушдеш, Іамийнчу кхетамех пайдаэца.

2 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- тІекеренан коьрта гІирс санна, мотт тІеэца;
- тергамах а, анализа а мотт бовзаран некъах санна пайдаэца;
- дашехъ дешдакьойн барам билгалбаккха (къасто) (мукъазчеран цхъаьнакхетарш долчу дешнашкахъ а цхъаьна); дош дешдакьошка декъа;
- е, ё, ю, я элпийн гІуллакх тидаме а оьцуш, аьзнийн а, элпийн а хІоттаман цхъаьнабар къасто;
- цхъанаораман дешнаш лаха (каро);
- дашехъ орам билгалбаккха (атта меттигаш);
- текстехъ дукха маъІнийн дешнех пайдаэцна меттигаш гучуйаха а, церан маъІнех кхета а, дешаран дошамашкахула маъІна нисдан а; синонимех а, антонимех (кхетамийн цІераш а ца йохуш) пайдаэцна меттигаш гучуйаха;
- долахъ а, йукъара а цІердешнаш боху кхетамаш къасто (определять);
- «мила?», «хІун?» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- «хІун до?», «хІун дина?», «хІун дийр ду?» бохучу хаттаршна жоп лун

дешнаш довза;

- «муха?», «хъенан?», «стенан?» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- Галаран Галашоне, эмоцин иэшаре хъаьжжина, предложенин тайпа къасто;
- Гамийнчу нийсайаздаран бакьонех пайдаэца, царна йукьахь: адамийн цГерашкахь, дайн цГерашкахь, фамилешкахь, дийнатийн цГерашкахь, меттигийн цГерашкахь доккха элп; дештГаьхенийн цГердешнашца къаьстина йазйар;
- дешнаш а, предложенеш а, 45 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схьайазйан (йукьахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- Гамийна нийсайаздаран бакьонаш тидаме а оьцуш, дешнаш, предложенеш, 40 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дГайазйан (йукьахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- опискаш, Гамийнчу бакьонашна долу гГалаташ схьалаха а, нисдан а;
- Гаматан дошамех пайдаэца;
- нийсааларан (орфозэпин) норманаш, нийса интонаци (эшар) лар а йеш, барта диалоган а, монологан а аларш (билгалйинчу темина, тергамийн бух тГехь 2-4 предложени) хГитто;
- суьртан репродукцихула барта дийцар хГотто;
- йешначун (хезначун) буха тГехь барта а, йозанан кепахь а (1-2 предложени) цхьалхечу жамГийн кеп кхолла;
- хаттаршца царна йукьара маьГнийн уьйр а къастош, дешнех предложенеш хГитто;
- декьалдарийн билгалдинчу масалийн анализ дГайахьарехь декьалваран жанран башхаллаш йийцаре йан, текстийн-декьалдарийн хГоттаман анализ йан;
- текстан тема билгалйаккха а, текстана цуьнан тема гойту цГе тилла а;
- уьйр йоцчу предложенех, текстан дакьойх текст хГотто;
- хаттаршна тГе а тевжаш, 30-45 дешнийн барамехь дийцаран текстан ма-

йарра схъайийцар дІайаздан;

- шен дешнашца Іамийнчу кхетамийн маЫнех кхето; Іамийнчу кхетамех пайдаэца.

3 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- къоман тІекеренан мотт санна нохчийн меттан маЫнах кхето;
- лингвистикин экспериментах мотт бовзаран некъах санна пайдаэца;
- билгалйинчу параметрашца дашехъ а, дашехъ доцуш а аьзнийн характеристика йан, дустар кхочушдан, классификаци йан.
- дешан аьзнийн-элпийн анализ йан (транскрипци ца йеш);
- цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а къасто; цхъанаораман дешнаш а, синонимаш а къасто;
- билггал къасталучу морфемашца долчу дешнашкахъ чаккхе, орам, дешхьалхе, суффикс схъалаха (каро);
- синонимех а, антонимех а пайдаэчна меттигаш гучуйаха; тайп-тайпанчу къамелан дакъойн дешнашна синонимаш а, антонимаш а йало;
- нийсачу а, тІедеанчу а маЫнехъ далийна дешнаш (атта дешнаш) довза;
- текстехъ дешан маЫна къасто;
- къамелехъ а, йозанехъ а *-р, -хо, -ча* суффиксашца долчу дешнех пайдаэца;
- хъастаран-жимдаран суффиксийн гІоьнца дешнаш кхолла (*цІа-цІелиг, кема-кемалг...*);
- цІердешнаш довза; цІердешнийн грамматикин билгалонаш къасто: класс, терахъ, дожар;
- билгалдешнаш довза; билгалдешнийн грамматикин билгалонаш къасто: класс, терахъ, дожар;
- лааме а, лаамаза а билгалдешнаш къасто;
- цхъаллин йа дукхаллин терахъан бен кеп йоцу цІердешнаш къасто

(довза);

- хандешнаш довза; «*хІун дан?*» бохучу хаттарна жоп лун хандешнаш къасто; хандешнийн хан билгалйаккха;
- йаххыйн цІерметдешнаш (йуъхъанцарчу кепехъ) довза; йаххыйн цІерметдешнех, текстехъ ца оышу йух-йуха аларш дІадахархъама, пайдаэца;
- дештІаъхъенаш а, дешхъалхенаш а къасто;
- аларан Іалашоне а, эмоцин иэшаре а хъаъжжина, предложенин тайпа къасто;
- предложенин коърта а, коъртаза (тайпанашка а ца йоькъуш) меженаш лаха;
- йаържина а, йаържаза а предложенеш йовза;
- дешнаш, предложенеш, 60 дашал сов барам боцу тексташ нийса схъайазйан;
- Іамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оыцуш, 55 дашал сов барам боцу тексташ олуш дІайазйан;
- опискаш а, Іамийнчу бакъонашна долу гІалаташ а лаха, нисдан;
- тайп-тайпанчу тайпанийн текстех кхета, текстехъ балийна (белла) хаам схъалаха;
- бешначу (хезначу) хааман буха тІехъ барта а, йозанехъ а (1-2 предложени) цхъалхечу жамІийн кеп кхолла;
- нийсааларан (орфоэпин) норманаш, нийса интонаци (иэшар) лар а йеш, барта диалоган а, монологан а аларш (билгалйинчу темина, тергамийн буха тІехъ 3-5 предложенех) хІитто; къамелан этикетан норманех пайда а оыцуш, шайца кхайкхар, дехар, бехк цабиллар, баркалла алар, духатохар долу йаккхий йоцу барта а, йозанан а тексташ (2-4 предложени) кхолла;
- текстехъ предложенийн уйр къасто (**а** хуттурган гІоьнца);
- текстехъ коърта дешнаш къасто;
- текстан тема а, текстан коърта ойла а билгалйаккха;

- текстан дакъош (абзацаш) билгалдаха а, коьртачу дешнийн йа предложенийн гюьнца церан маъІнийн чулацам гайта а;
- текстан план хЮотто, цунна гЮьхула текст кхолла а, текст нисйан а;
- йеллачу, массара цхъаьна йа ша хЮоттийнчу планаца ма-дарра схъадийцар дІайаздан;
- шен дешнашца Іамийнчу кхетамийн маъІнех кхето; Іамийнчу кхетамех пайдаэца;
- дошаман гЮьнца дешан маъІна нисдан;
- мини-таллам дІабахъа, проектан гЮуллакхдарехъ дакъалаца.

4 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- Россин Федерацин махкахъ меттан а, культурин а тайп-тайпаналлех кхета, мотт халкъан син-обздангаллин коьртачу мехаллех цхъаь хилар тІеэца;
- тІекеренан коьртачу гІирсах санна, меттан маъІнах кхета; Нохчийн республикин пачхъалкхан а, къоман тІекеренан а мотт санна, нохчийн меттан меттигах кхета;
- нийса барта а, йозанан а къамел адаман обздангаллин йукъара гайтам санна тІеэца;
- деллачу дешнашна синонимаш йало; деллачу дешнашна антонимаш йало;
- къамелехъ маъІна нисдан оьшу дешнаш гучудаха, контекстехула дешан маъІна къасто;
- атта схъакъасталучу морфемашца долчу дешнийн хЮоттамехула таллам бан; дешан хЮоттаман схема хЮотто; дешан хЮоттам йеллачу схемица цхъаьнабало;
- карайерзийнчу грамматикин билгалонийн комплексца (Іамийнчун барамехъ), дош билгалчу къамелан декъан хилар къасто;
- цІердешнийн грамматикин билгалонаш къасто: легар, класс, терахъ,

дожар;

- билгалдешнийн грамматикин билгалонаш къасто: терахь, дожар, кеп (*лааме, лаамаза*);
- билгалдешнаш дожарца лего;
- терахьдешнаш довза а, царых пайдаэца а, масаллин а, роГаллин а терахьдешнаш къасто;
- хандешан билгалза кеп къасто (*схъалаха*); хандешан хан къасто;
- йуьхьан цІерметдешан йуьхьанцарчу кепан грамматикин билгалонаш къасто: йуьхь, терахь; йаххийн цІерметдешнех, текстехь ца оьшу йух-йуха аларш дІадахархъама, пайдаэца;
- дош, дешнийн цхъаьнакхетар, предложени къасто (*йовза*);
- аларан Іалашоне а, эмоцин иэшаре а хъаьжжина а, предложенийн классификаци йан;
- йаьржина а, йаьржаза а предложенеш йовза;
- цхъанатайпанчу меженашца йолу предложенеш йовза; цхъанатайпанчу меженашца йолу предложенеш хІитто; цхъанатайпанчу меженашца йолчу предложенех къамелехь пайдаэца;
- цхъалхе йаьржина предложенеш а, шина цхъалхечу предложенех лаятта чолхе предложенеш а дІасакъасто; цхъалхечу предложенина синтаксисан таллам бан;
- Іамийнчу нийсайаздаран бакъонех пайдаэца, царна йукъахь: долахь цІерашкахь доккха элп; йукъарчу цІерашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а (*нохчийн меттан дешнашкахь*) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпаш; тІеэцначу (йукъарчу) дешнашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а *я, ю, е (ё)* элпаш; долахь цІерашкахь *я, яь, ю, юь, е (ё)*, тІеэцначу (долахь цІерашкахь) *я, ю, е (ё)* элпаш; мукъаза элпаш (*къ, кІ, кх, гІ и т.д.*); *-эв, -авь, -ев* йаздаран бакъонаш; оьрсийн маттера а, оьрсийн маттехула а тІеэцначу дешнашкахь *щ, ь, ы, ф* элпаш йаздар; мукъа аьзнаш [*и*], [*уь*] деха хилар гойтуш, *й* элп йаздар; йеха а, йоца дифтонгаш *иэ, уо*; чаккхенгахь *-г, -к* элпаш долчу цІердешнашкахь *а* и *и* элпаш; дешан чаккхенгахь шала мукъаза элпаш; нохчийн меттан шалха мукъаза

элпаш; дешан чаккхенгахь **н**; цІердешнашца а, йаххийн цІерметдешнашца а дештІаьхьенийн къаьстина йазйар; *ца, ма* дакъалгийн хандешнашца къаьстина йаздар; *й, ъ, ь* долчу дешнийн сехьадаккхар; шала мукъазчу элпашца долчу дешнийн сехьадаккхар; шалхачу мукъазчу элпашца долчу дешнийн сехьадаккхар; дукхаллин терахьан цІердешнийн чаккхенаш; дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а (*ца, ма, а*) йазйар; *а* хуттурго а, хуттургаш йоцуш а цхьаьнатоьхначу цхьанатайпанара меженашца йолчу предложенешкахь сацаран хьаьркаш; шина цхьалхечу предложенех лаьтгачу чолхечу предложенехь сацаран хьаьркаш;

- 80 дашал сов барам боцу тексташ нийса схьайазйан;
- Іамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, 75 дашал сов барам боцу тексташ олуш дІайазйан;
- опискаш, Іамийнчу бакъонашна орфографин а, пунктуацин а гІалаташ схьалаха а, нисдан а;
- тІекеренан хьолах кхета (муьлхачу Іалашонца, хьаьнца, мичахь хуьлуш йу тІекере); тІекеренан хьолахь нийса (адекватни) меттан гІирсаш харжа;
- нийса интонаци, къамелан зІе хиларан норманаш, орфоэпин норманаш ларйеш, барта диалоган а, монологан а аларш (4-6 предложени) хІитто;
- барта а, йозанан кепахь (йозанан тІекеренан билгалчу хьолана лерина (кехаташ, декъалваран открыткаш, дІакхайкхорш (объявленеш), и.д.кх.) а, йаккхий йоцу тексташ (3-5 предложенех) кхолла;
- текстан тема а, коьрта ойла а къасто; темина йа коьртачу ойланна тІе а тевжаш, текстана ша цІе тилла;
- предложенийн а, текстан дакъойн а къеп нисйан;
- йеллачу тексташна план хІотто;
- текст ма-йарра схьайийцар кхочушдан (барта а, йозанан кепахь а);
- текст хоржуш (йукъ-йукъара) схьайийцар кхочушдан (барта);
- билгалйинчу теманашца сочиненеш йазйан (хьалххе кечам биначул тІаьхьа);

- довзийтаран, талламан йешар, хаам лахар кхочушдан; бешначу (хезначу) хааман буха тIехь барта а, йозанан кепехь а цхьалхечу жамIийн кепаш йало; текстехь йолчу хааман интерпретаци йан а, жамIаш дан а;
- шен дешнашца Iамийнчу кхетамийн маъIна даста; Iамийнчу кхетамех пайдаэца;
- дошаман (кехатан а, электронан а носитель тIехь) гIюьнца, тIаьхьа хьожучу чуваларан хьелашкахь Интернет чохь дешан маъIна нисдан.

